

Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü

Erol ÖZVAR

a- Osmanlı Tarihinde Dönemler Üzerine

Osmanlı tarihi gele-
neksel ola-
rak kuru-
luş, yükse-
liş, duraklama, gerileme
ve çöküş dönemleri içe-

risinde incelenir ve anlaşılmaya çalışılır. Ana hatlarıyla kuruluş ve yükseliş dönemi 14. yüzyıldan 16. yüzyılın sonuna kadar sürer. 16. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süre Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama, gerileme ve çöküş olarak anılan dönemlerini kapsar. Osmanlı tarihine ilişkin yapılan çalışmaların ağırlıklı bir bölümünün özellikle 16. yüzyıl etrafında kümelenmesinin nedeni, bu yüzyılın Osmanlı'nın *grand siècle*'ı olarak kabul edilmesidir.

Altı asrı bulan Osmanlı tarihinin dile getirilen dönemlere ayrılmasında hiç şüphe yok ki Osmanlı İmparatorluğu'nun hususen Batılı devlet ya da imparatorluklarla giriştiği savaşlar, diğer bir deyişle Osmanlı'nın askerî performansı önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'nın askerî performansındaki yükseliş ve düşüş çerçevesinde geniş bir mekan ve uzun bir zaman zarfını kapsayan bir tarihe bakış, ister istemez Osmanlı'nın diğer alanlardaki performansının gözardı edilmesine, yahut klasik sonrası dönemler bir kısım araştırmalara konu olmuşsa bile incelenen dönemlerin idealden (zirveden) inhiraf etmiş biçimler içinde görülmesine yol açmıştır.* Mesele Osmanlı coğrafyası içerisinde –sömürge yaşamamış İslam ülkelerinde, örneğin Türkiye'de bile- son ikiyüz yıl içerisinde Batı ile girilen ciddi hesaplaşmanın modernleşme(?), laikleşme(?), çağdaşlaşma(?) yahut kapitalleşme(?) cephesine ilişkin tarih büyük ölçüde sözü edilen bakış açısının tesiri altında incelenmeye ve anlaşılmaya çalışılmış ve çalışılmaktadır. Bu şekilde incelenen ve anlaşılmaya çalışılan özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıl, zaten klasik formundan inhiraf etmiş ya da kopmuş bir periyot olarak, söz gelişi birbirine zıt modernleşme yaklaşımlarına (her çevreye) benzer ge-

* Aslına bakılırsa savaş tarihi açısından dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde sözü edilen kurgusal dönemlendirmenin yeniden gözden geçirilmesi yaygın kanaatlere sürpriz yapacak sonuçların doğmasına gebecektir.

rekçeler sağlar.** Diğer bir anlatımla, muhtelif modernleşme veya batılılaşma yaklaşımlarının ikna kabiliyeti ve meşruiyeti son tahlilde ortak bir noktadan neşet etmiştir; o da çöküş ve dağılma olarak isimlendirilen dönemlerin ideal dönemden kurumsal, kültürel, entellektüel, askerî, malî, hukukî vb., pek çok açıdan inhiraf etmiş olduğu ön kabulüdür. Bu ön kabulle XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıl üzerine yapılan tarihsel araştırmaların aldığı seyir çoğu kere, Kuhn'un tabiriyle hakim paradigmanın doğrularını teyit edici olmanın dışına çıkamamıştır.

Öte yandan yukarıda dile getirilen Osmanlı tarihine ilişkin yaygın dönemlendirme çerçevesinde XVI. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği çöküş süreciyle Batı medeniyetinin ortaçağ karanlığından kurtularak başlangıcı sosyal ve teolojik alanda Rönesans ve Dinî Reformlar, bilim ve felsefe alanında Galileo, Bacon ve Descartes ve nihayet ekonomik alanda ileride Sanayi Devrimi'ni de doğuracak Merkantilizm ile karakterize edilen aydınlanma, ilerleme yahut gelişme süreci arasında *kurulan eş zamanlılık* da üzerinde tekrar düşünmeyi icbar eden diğer bir konudur. Son kertede dünya tarihinin merkezine Batı medeniyetinin tarihini yerleştirerek dünya tarihinin ana hatlarını Batıda meydana gelen değişmelere endeksleyen ve son dört yüzyılın hikayesini Atlantik kıyılarında arayan ve dikte eden tarihçilik anlayışına*** göre –ki bu anlayış sadece Batılı tarihçilere özgü değildir-, Osmanlı İmparatorluğu 1590'lara kadar güçlüydü, fakat bu tarihlerden sonra Avrupa yarımadasına sıkışan Avrupalı devletler deniz yollarının keşfiyle (?) Hindistan'a ulaşıyor, böylelikle kara ticaret yollarının stratejik noktalarına hakim olan Osmanlı'nın dünya transit ticaretindeki payı azalıyor ve dünya ticaret yolları değişiyordu. Üstelik Amerikalıların keşfiyle Avrupa ve Asya'ya akan kıymetli madenlerin meydana ge-

** Söz gelişi Türkiye'de muhtelif entellektüel çevrelerde şöhret bulmuş Marx, Weber, Durkheim, Wallerstein, Eisenstadt gibi düşünürlerden ödünç alınan analitik ve kavramsal araçlarla Türk modernleşme tarihine ait yapılan *case-study*'ler üzerine bu gözle yapılacak mukayeseli bir araştırma enteresan neticeler verebilir.

*** Bu anlayışa tipik bir örnek olarak Türkiye'de de pek çok çevrenin itibar ettiği Paul Kennedy'nin *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* (The Rise and Fall of the Great Powers, Cambridge: Cambridge University Press, 1984. Çeviri: Birtane Karanakaç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II.baskı, 1990) adlı eseri verilebilir. Kennedy, bu kitabında 1500'den 2000'e ekonomik değişme ve askeri çatışmalar çerçevesinde dünyada büyük güçlerin yükseliş ve çöküşünü inceler. Yazarın kendi ifadesiyle kitabının amacı, “çeşitli Büyük Güçlerin birbirine kıyasla, nasıl yükselip çöktüklerini izlemek ve açıklamaktır... 1500 yılından bu yana, global ekonomik dengelerde ortaya çıkan değişiklikleri de ele almaktır.” (s.VII). Bu amaçla yazılan kitabın ilk bölümü *Sanayi Öncesi Dünyada Strateji ve Ekonomi* olup bu bölümün ilk alt başlığı *Batı Dünyasının Yükselişi*'dir. Kitabın 800 sayfa bulan hacmi içerisinde bu alt başlıkta Ming Çini sadece 4 sayfa yer işgal etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kitapta –ilerideki sayfalarda ara sıra görülen atıflar istisna edilirse- işgal ettiği sayfa sayısı Ming Çininkinden daha iç açıcı, 6'dır. Yazar 1500'lerden bugüne büyük güçlerin yükseliş ve çöküşünü yazmaya kalkışır ve Ming Çini ve Osmanlı İmparatorluğu'na 800 sayfalık kitabında toplam 10 sayfa ayırır. İşte bu tür tarih anlayışı içinde dünya tarihinde Batı dışı imparatorlukların kapladığı yer bu kadardır.

tirdiği sarsıntılar, silah teknolojisi ve ordu düzeninde yaşanan gelişmeler, Osmanlı'nın çöküşünü Batılı ülkelerin ise yükselişini temsil ediyordu. Ve yükselişlerin tarihi çöküşlerin tarihinden daha önemliydi. Osmanlı tarihinin Kuruluş–Yükseliş–Duraklama–Gerileme–Çöküş çerçevesinde dönemlendirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun üstü örtülü olarak XVI. yüzyılın sonundan itibaren çöküş halinde olduğu ön kabulünü gerektiriyordu. Osmanlı çöküş mefhumu, modern zamanlarda Batı medeniyetinin kendini dünya tarihinin muharrik gücü olarak tasavvur etmesinin bir yansıması olarak işlev görüyordu. “Doğu Despotizmi”, “Hasta Adam”, “Üçüncü Dünya”, “Az Gelişmişlik” vb. pek çok kavramsallaştırmalar son tahlilde bu tasavvurun yan ürünlerinden ibarettir. Bu bağlamda Osmanlı'nın çöküşü fikri, Batının Doğu üzerindeki askerî, ekonomik, siyasî ve entellektüel hakimiyetinin meşruiyetini temin eden tarihsel bir kanıt olarak işlev görmüştür. Zira Osmanlı XVII. yüzyıldan itibaren Batıda meydana gelen dönüşümleri gerçekleştirilememişse ve/veya bu dönüşümleri –kimilerince kanun-ı kadim'in bir ayak bağı olmasından dolayı– benimsememişse Avrupa devletlerinin sömürü amacıyla Osmanlı coğrafyası içindeki ülkelere askerî, siyasî ve ekonomik açıdan müdahalesi kaçınılmaz oluyordu. Öte yanda böyle bir müdahale bir anlamda medeniyet transferi olarak kabul edildiğinden gerekli ve faydalı bir işleve de sahip oluyordu. Gelişme iktisadının kavramlarıyla ifade edilecek olursa kapalı çemberin kırılabilmesi için dışarıdan bir müdahaleye ihtiyaç hissediliyordu.

Batıda Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tarih yazıcılığının ilk dönemlerinde Osmanlı'nın “çöküşü” mefhumu Osmanlı'nın kurumsal yahut ahlâkî bozulması değil fakat, imparatorluğun dışa dönük veçhesinden yani Osmanlı'nın askerî gücünün Avrupalı Hıristiyan devletlere karşı bir tehdit olarak zayıflaması biçiminde anlaşılıyordu. Bu mefhumun imparatorluğun içe dönük veçhesini yahut imparatorluğun üzerine bina edildiği temel değerler ve kurumların bozulması olarak anlam kazanması için XIX. yüzyıla kadar beklenmesi gerekiyordu. Bu dönemde özellikle Mouradgea d'Ohsson ve Joseph von Hammer-Purgstall gibi tarihçilerin elinde Osmanlı'nın çöküşü mefhumu Osmanlı'nın sadece Avrupa topraklarındaki askerî yürüyüşünün durmasına değil, aynı zamanda Osmanlı'nın kurumsal ve ahlâkî bozulmasına da işaret ediyordu.¹ Sözü edilen tarihçilerle çöküş mefhumunun yeni anlam kazanmasında bu tarihçilerin orijinal Osmanlı tarih kaynaklarıyla –ki bunların arasında aşağıda sözü edilecek nasihatnameler de vardı– doğrudan temasa geçişi mühim bir rol oynamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın sonundan itibaren klasik yahut *Altın Çağ*'ın geride bırakarak çöküşe geçtiği görüşü, kısmen İslam medeniyetinin zirveye erken Ortaçağ döneminde ulaştığı ve tarihî bir vakıa olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun aslında XIV. yüzyılın başından itibaren İslam medeniyetinin uzun yüzyıllar sürecekle gerileyişini bir müddet durdurduğu şeklinde özetlenebilecek klasik Oryantalist varsayımından

¹ Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden:E.J. Brill, 1996, s.3.

esinlenir.² Ne var ki bu görüşün ortaya çıkışını sadece Oryantalist yaklaşımla açıklamak yeterli değildir. En az bu yaklaşım kadar belki de daha etkili diğer bir esin kaynağı, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bir kısım Osmanlı müelliflerinin Osmanlının gidişatıyla ilgili kaleme aldıkları nasihat türü risalelerdir.³

XIX. ve XX. yüzyıl Batı tarih yazıcılığında Osmanlı tarihinin yukarıda anlatılan dönemlendirme çerçevesinde anlaşılmasına çalışılmasında Oryantalist ön kabuller ile Osmanlı nasihat literatürünün dikkat çekici tesirleri olurken aynı dönemlerde Osmanlı tarih yazıcılığında Osmanlı tarihinin benzer şekilde dönemlendirilmesi ve o çerçevede anlaşılmasında nasihat literatürünün –tek başına belirleyici bir faktör olmasa da- ihmal edilemeyecek ölçüde etkisi vardır. Söz gelişi XIX. yüzyılın ortalarında klasik İslam siyaset felsefesinden ilham alan dönemin tarihçileri Cevdet Paşa ve Mustafa Nuri Paşa, Osmanlı tarihini Katip Çelebi'yi izleyerek gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemine ayırırlar.⁴ Bugün dahi Osmanlı üzerine yapılan pek çok iktisadî, malî ve siyasî tarih çalışmalarının genel çerçevesini sözü edilen nasihat literatürü ve literatürden mülhem dönemlendirmenin belirlediği görülmektedir.

Standart lise tarih kitaplarına kadar giren Osmanlı tarihinin antropomorfik dönemlendirme (gençlik/kuruluş, olgunluk/yükselme, yaşlılık/duraklama-çöküş) şeması, Abdurrahman Şeref Efendi ve Yusuf Akçura kanalıyla günümüze taşınmıştır.⁵

2 Roger Owen, "The Middle East in the Eighteenth Century-an 'Islamic' society in decline? A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West", *Review of Middle East Studies*, 1, (1975), ss. 101-112.

3 Bu risalelerin oluşturduğu literatür, kimi çağdaş tarihçilerce Mir'âtü'l-Mülûk (bkz. Pal Fodor, State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XL (2-3), 1986, s.217-221), kimilerince Nasihatü's-Selatin (bkz. Rhoads Murphey, The Veliyyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to King, *Bulleten*, XLIII, 171, 1979, s.547.), kimilerince İnhitat (çöküş) (bkz. Douglas A. Howard, Ottoman Historiography and the Literature of "Decline" of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Journal of Asian History*, Vol.22, No:1, 1988, s. 52-56.) ve kimilerince Nasihatname (bkz. Cornell H. Fleischer, From Şeyhzade Korkud to Mustafa Ali: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname, *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Princeton University 24-26 August 1983, Off-print, Varia Turcica XV, 1990.) başlığı altında tasnif tabii tutulmaktadır. Aslına bakılırsa sözü edilen dönemde kaleme alınan risaleler edebî biçim ve muhteva açısından homojenlik sergilememekle birlikte bu yazıda tercihan nasihat literatürü başlığı altında anılacaktır.

4 Halil İnalçık, Periods in Ottoman History, *Essays in Ottoman History* içinde, İstanbul: Eren yay., 1998, s. 18. Bu konuda Niyazi Berkes'in artık klasik olarak kabul edilen 100 soruda Türkiye İktisat Tarihi adlı eseri bir örnek olarak verilebilir. Berkes, kitabının girişinde (1.cilt, s.17.) Osmanlı tarihinin değişme dönemlerini anlamak için İbn Haldun'un modeline uyduğunun altını çizerek şöyle demektedir: "Osmanlı tarihinde başlıca şu dönemleri görebiliriz: (1) doğuş ve kuruluş, (2) düzenin dengelik dönemi, (3) düzenin bozulduğu, *bozuk-düzen* dönemi, (4) yeni bir düzen kurma çabalarının dönemi."

5 İnalçık, s.18.

Ders kitaplarına kadar nüfuz eden sözü edilen dönemlendirme şemasının gerisinde, yukarıda da ifade edildiği gibi bir yanda genel olarak İslam medeniyetinin XIII. yüzyılın sonunda durakladığı ve çökmeye başladığı şeklindeki Oryantalist varsayım, diğer yanda “Osmanlının nasıl çöküyor olduğu” endişesiyle okunan ve yorumlanan nasihat literatürü yatmaktadır. Bunlardan ilki, artık bilginin arkeolojisi bağlamında değerlendirilebileceğinden bu yazıda üzerinde durulmayacaktır. İkincisi, yani (özellikle XVII. yüzyılda kaleme alınan) nasihatname literatürünün farklı bir okumaya tabi tutulması, hem klasik şablon hakkında hem de Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla teşkil edilebilecek daha elverişli dönemlendirmeler için kapı aralanması hususunda önemli ip uçları verecektir.

b- Osmanlı Nasihat Literatürüne Genel Bir Bakış

Şüphesiz Osmanlı nasihat literatürü, edebi bir tür olarak XVI. yüzyılın sonunda klasik İslâm siyasî kültüründen bağımsız olarak ortaya çıkmış değildir. Özellikle İslam siyasî düşünce geleneği içerisinde devlet mefhumu etrafında biçimlenen ekollerden beslenmiş bir literatür hüviyetini taşır. İslam siyasî düşünce tarihinde devlet mefhumu yahut idarî ve siyasî müesseseler konusunda ortaya konulan eserler fıkıh, kelam, felsefe, siyasetname ve tarihî-sosyolojik temelli olmak üzere tasnif edilebilir⁶. Fıkıh temelli ilk grup eserlerde varolan siyasî gerçekliğin İslam fikhî çerçevesinde yorumlanması ve yönlendirilmesi göze çarpar. Teşekkülü hukukî bir zorunluluk olan devlet ve ona bağlı müesseseler, bu eserlerde belli bir hukukî yaklaşım içinde ele alınarak üzerinde durulan idarî müesseseler fikhın ön gördüğü ahlâkî ilkelerle yorumlanmaya çalışılır. Bu geleneğin tipik örnekleri arasında Maverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'si ve İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'si yer alır⁷.

İkinci grup eserler, kelâm ilmi çerçevesinde imâmet meselesi üzerinde odaklaşır. Bu tür eserlerde bir devlet modeli ve yaygın bir devlet anlayışı geliştirmekten ziyade akide ve siyasi liderlik arasında teorik bir ilişki kurma çabası dikkati çeker⁸.

Üçüncü grubu oluşturan felsefe temelli eserlerde devlet ve idarî müesseseler, tarihî pratik ve siyasî gerçeklikten bağımsız olarak teorik bir bütünlük içinde tasavvur edilir. Siyasî tecrübeleri dışarıda bırakarak ideal bir devletin felsefî tutarlılığı ve bütünlüğünü kurgulayan bu geleneğin örnekleri arasında Farabî'nin *Medinetü'l-fazıla*'sı ve İbn Bacce'nin *Tedbirü'l-mütevahhid*'i yer alır⁹.

Dördüncü gruba giren eserlerde idarî yapı; fıkıh ve felsefe geleneğinde olduğu gibi hukukî veya felsefî idealizm çerçevesinde değil, tarihî tecrübe birikimi içerisinde ele alınır¹⁰.

6 Ahmet Davutoğlu, “Devlet,” D.İ.A, Cilt: 9, s.238.

7 Davutoğlu, s.238.

8 Davutoğlu, s.238-9.

9 Davutoğlu, s.239.

10 Davutoğlu, s.239.

Bu gelenek içerisinde yer alan eserler, devlet konusunda realist bir yaklaşım sergilemeler de devletin adalet ile kaim olacağı, devlet idarecilerinde bulunması gereken erdem ve iyi hasletler ve cemiyet ve toplumun –kimi-lerinde göze çarpan- daire-i adalete dayalı yorumu gibi mevcut siyaseti pratiğe dökülebilir bir ahlâk ve adalet çerçevesine zorlamaları, bu eserleri diğer siyasi düşünce geleneğinden farklı bir yere koyar. Bu türe örnek olarak Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si, Şair Ahmedi'nin *İskendernâme*'si ve Gazali'nin *Nasihatu'l-mülük*'u verilebilir.

İbn Haldun'un *Mukaddime*'siyle özdeşleşen son grupta, tarihî-sosyolojik temelli eserlerde ise, siyasi oluşum ve idarî müesseseler ne meta-historik bir ideal, ne sadece hukukî ideallerin gerçekleştirilebilmesi için bir araç ve ne de tarihî tecrübelerin ışığında hayata geçirilecek bir yapı bütünlüğü olarak karşımıza çıkar. Belki bütün bunların kesiştiği bir noktada, tarih içinde ortaya çıkan tabii yapılar bütünü olarak ele alınır. İlk ve en tipik örneğini İbn Haldun'un eserinde bulduğumuz bu yaklaşım içinde tabii bir siyasi sistem olarak devlet, devri ya da çevrimsel tarih anlayışıyla daha da tutarlı bir anlam kazanır¹¹.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lütfi Paşa, Koçi Bey, Katip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Efendi gibi çoğu bürokrasiden yetişen yazarların elinden çıkan Osmanlı nasihatnameleri, yukarıda sözü edilen İslam siyasi düşünce ekollerinden beslenmiş eserlerdir. Osmanlı nasihatnameleri, kendinden önceki İslam siyasi düşünce gelenekleriyle bir süreklilik arz etse de onları diğerlerinden ayıran bir takım orijinal vasıfları vardır. Aralarındaki edebî tarz ve üslup farklılıklarına rağmen içinde yaşadıkları dönemin tahlilini, kendilerince Osmanlı'nın idarî ve toplumsal ideallerinin realize edildiği bir önceki döneme atıfla yaparlar ki bu, anılan eserlerin paylaştıkları en tipik vasıftır. Ne var ki atıfta bulunulan dönemin yazardan yazara değişebilmesi gözden çoğu kez kaçırılan çok önemli bir ayrıntıdır. Örnek olarak Mustafa Âli, zamanının meselelerini değerlendirirken ideal dönem olarak Fatih Sultan Mehmed dönemine atıfta bulunurken¹² Lütfi Paşa Asafname'sinin kimi yerlerinde Hikâyet başlığı altında Yavuz Sultan Selim (saltanat dönemi: 1512-1520) dönemine işaret eder ve kimi yerlerinde kendi sadrazamlığı sırasındaki uygulamalarına üstü kapalı olarak göndermelerde bulunur¹³. Öte yandan Koçi Bey, risalesinde bu ideal dönemi –kimi yerlerinde bozulmanın onun zamanında başladığını ima etse de- Kanunî'yle özdeşleştirir¹⁴. Dolayısıyla nasihat yazarları arasında bir

11 Davutoğlu, s.240.

12 Fleischer, *From Şehzade...*, s.68; bakınız, aynı yazarın *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, USA:Priceton Uni., 1986. (Türkçesi: Ayla Ortaç, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yay., 1996), s.99-03

13 *Lütfi Paşa Asafnamesi* (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi), yayına hazırlayan: Mübahat Kütükoğlu, Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul:İÜEF yay., 1991, ss.49-99.

14 *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul, Kitabhane-i Ebuuzziya, 1303, s.93. Bu yazarların ön- 2

değil birkaç tane *Altın Çağ* vardır. Öte yandan anılan yazarlar, içinde yaşadıkları dönemin tatbikatlarını daha önceki idealize edilmiş bir döneme göre değerlendirdiklerinden anılan tatbikatlar çoğu kez ideal dönemin standartlarından uzak/kopmuş olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı nasihat eserlerinin diğer bir müşterek vasfı, kendinden önceki siyasetname türünden farklı olarak kapıkulu sayısının artışı, rüşvet, saray dedikoduları, zayıf idareciler, reayanın askerî zümreye nüfuzu, ehl-i örfün zulmü, tımarların bozuluşu ve hal çareleri gibi günün pratik meselelerine odaklanmış olmalarıdır.

Diğer yandan yukarıda anılan eser örneklerinin kaleme alındığı tarihlerin hatırlardan uzak tutulmaması, sıkça düşülen anakronik hataların önüne geçilmesi ve bu eserlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. Söz gelişi Lütfi Paşa Asafname'sini Kanunî döneminde; Koçi Bey telhislerini XVII. yüzyılın ortalarına doğru; Katip Çelebi *Düstürü'l-Amel*'ini aynı yüzyılın hemen ikinci yarısında kaleme almıştı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın sonuna dek –hatta bu dönemi Karlofça Anlaşması sonrası XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar rahatlıkla uzatılabilir- Osmanlı bürokratları, Avrupalı devletlere karşı ciddi mağlubiyetler tecrübe etmiş değillerdi. Dolayısıyla sözü edilen kalem erbabının eserlerini dış dinamiklerin tesirleriyle kaleme aldıklarını söylemek arkasında durulabilecek bir iddia hüviyetini taşımamaktadır. Aşağıda türünün tipik bir örneği olarak Koçi Bey'in IV.Murad'a sunduğu telhisler çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü meselesi üzerinde durulacaktır.

c- Koçi Bey ve Osmanlının “Çöküşü”

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi yahut çöküşü bahsinde yerli ve yabancı tarihçilerin en temel başvuru kaynağı Koçi Bey ve telhisleridir. Koçi Bey bu özelliğiyle öyle şöhret kazanmıştır ki söz gelişi Franz Babinger onu “Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin tarihçisi” olarak tavsiye etmiştir¹⁵. Diğer yanda E.I.J. Rosenthal da Koçi Bey'in (IV. Murad'a sunduğu telhislerden mürekkep) risalesini Osmanlı devletinin gerilemesi üzerine olduğu kanaatinde¹⁶. Ne var ki Koçi Bey'in bizim Osman-

ceki bir döneme atıfla dönemlerindeki devlet idaresi ve kurumlarında meydana gelen değişimleri tenkit etmeleri; modern tarihçilerin genel çerçevede içinde XVII., XVIII. ve XIX. yüzyılları sağlıklı bir şekilde anlamaları konusunda ciddi bir handikap olabileceği ihtimalini hatırdan uzak tutmamak gerekir. Zira dönemin yorumları, bugün elimizdeki mevcut arşiv kaynaklarıyla henüz tam anlamıyla sağlaması yapılmış değildir. Diğer bir anlatımla söz konusu yorumların, dönemin sosyal, kurumsal ve ekonomik gerçeklerine ne oranda tetabuk edip etmediği, yahut bu yorum sahiplerinin yaptıkları tavsiye ve nasihatlerinin ne kadarının tatbik konulduğu ve ne tür sonuçlar alındığı henüz tatmin edici şekilde ortaya konmamıştır.

15 F. Babinger, *Koçi Bey*, EI¹ (Reprint), Cilt: IV, s.1055.

16 E.I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, (çev. Ali Çaksu), İstanbul: İz yay., 1996, s.326.

lının inhitatı ya da çöküşü dediğimiz şeye *gerçekten* inhitat ya da çöküş de-yip demediği; ya da Koçi Bey'in telhislerinin gerçekte Osmanlı'nın çöküşü temasını işleyip işlemediği; veyahut Koçi Bey'in –varsayalım ki- Osmanlı'nın XVI. yüzyılın sonundan itibaren çökmeye başladığını yazıyorsa bile Osmanlı İmparatorluğu'nun sözü edilen dönemden itibaren (ki çoğunlukla III. Murad'ın saltanat yılları milat kabul edilir) *gerçekten* çökmeye başlayıp başlamadığı, diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemden itibaren pek çok sektör açısından çöktüğüne ilişkin kanaatlerin tarihî vakıalarla ne ölçüde tetabuk ettiği; Koçi Bey olsun Katip Çelebi olsun nasihat yazarlarının Osmanlı toplumsal düzenini incelerken mensup oldukları sosyal zümrenin menfaatlerini yansıtır yansıtmadığı, yansıtmıyorlarsa ne oranda yansıttıkları; nihayet Osmanlı elitinin düşünce dünyasında *inhitat*, *tagayyür*, *ifsad* ya da *fitne* gibi mefhumların bizim ve onlar için ne tür anlam çağrışımları yaptığı soruları, sözü edilen eserler üzerinde kolay ve yalınkat yargılarda bulunma fırsatı tanımamaktadır.

Önce genel bir değerlendirmeye denilebilir ki Koçi Bey'in 1632 tarihinde IV. Murad'a arz ettiği telhisler, esas itibarıyla Osmanlı İmparatorluk düzeninin bir bütün olarak bozulmasından ziyade müşkül durumda olan kamu maliyesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni meseleler ile bunların teşhis ve çarelerinin neler olabileceği üzerinedir. Diğer bir anlatımla bu telhislerin kaleme alınış nedeni; bir medeniyet bunalımı yahut Osmanlı'nın –bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi- siyasi meşruiyet meselesinin tartışılmaya açılması değil, aksine XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı'nın askerî düzeninde merkez ve merkez kaç güç dengelerinin klasik konumlarının değişimini zorlayan malî, içtimai ve askerî neticeleriyle Osmanlı toprak sisteminde görünüşte yaşanan değişimlerdir.

Koçi Bey Risalesi adıyla şöhret bulan eser esas itibarıyla 1632 tarihinde Koçi bey tarafından IV. Murad'a sunulan telhislerden ibarettir. Telhislerin muhtevasına bakıldığında ulema ve rüşvetin konu edildiği birkaç telhis dışında diğer bütün telhisler vezaret, tımar, zeamet, yeniçeri ya da genel anlamıyla ulufeli ve tımarlı kul taifesinin daha önceki durumlarıyla şu anki durumlarının mukayesesi ve telhislerin sunulduğu dönemde *tagayyür* halinde olduğu düşünülen bu taife ve teşkilatların ıslah yolları üzerinedir. Diğer bir deyişle telhisler, Ö.L. Barkan'ın da işaret ettiği gibi¹⁷ ekseriyetle tımar sisteminde meydana gelen “tagayyür” ve bunun yol açtığı sosyal, askerî, malî sonuçlar ile bunlara getirilen çözüm önerilerinden meydana gelir. Koçi Bey'e göre bu sistemin tagayyürü, alemin ifsat olmasının, devlet yönetiminde fitne ve karışıkların çıkmasının ve reaya ve fukaranın hallerinin bozulmasının ana nedenidir.

Koçi Bey, tımar ve zeamet sistemindeki tagayyürü eski tımar tevcihat usulünün terk edilmesi yani tımar ve zeametlerin kul ocaklarında yetişen erbab-ı seyfe tevcih edilmek yerine h.992/m.1584 (III. Murad dönemi)

17 Ö.L. Barkan, *Tımar*, Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1, İstanbul: Gözlem yay., 1980, s.855.

tarihinden itibaren kapıkulu ocakları mensubu olmayan “ecnebi,” “şehir oğlanı,” ya da “reaya”dan kimselere satılmaya başlaması olarak düşünür.¹⁸ Koçi Bey tımar sisteminde meydana gelen tagayyürün sebeplerini incelerken vezaret makamında yaşanan idarî zayıflığa öncelik verir. “*Vüzerâ-i İzâmin Tagayyür-i ahvâline bâis ...*”¹⁹ başlıklı telhisinde h.982/m.1575 tarihine kadar vezir-i azamların “istiklâl-i tâmm” olup padişah ile aralarındaki münasebete kimsenin vakıf olmadığına, fakat anılan tarihten itibaren padişaha sohbet arkadaşlığı yapıp hikaye ve fıkralarıyla padişahı güldüren kimselerin huzur-ı padişahî’de rutbe ve mansıb elde ederek saltanat umûruna müdahale eder hale geldiğine; bu durumun ise sultan ile vezir-i azam arasında mesafenin doğmasına neden olduğuna ve sözü edilen kimselerce pek çok kıymetli devlet adamının nice iftiralarla katline varacak kadar kötü hadiselerle yol açtığına işaret eder. Kısaca, vezir-i azamlık makamının sağlıklı bir şekilde çalışmasının önündeki en büyük engellerin sultan ile o makamı deruhde edenler arasında “nüdemâ ve mukarrebân ve hüssâd-ı bed-güyândan bazıları ...”nın girmesine ve vezaret-i uzmâ makamına gelen kimselerin azl ve idam edilme riski olmaksızın kendi görev alanlarında müstakil olarak çalışmamasına ya da hariçten karışılmayacak şekilde “kabz ü bast ve azl ü nasb”ın ellerinden alınmasına bağlar.²⁰ Nihayet ona göre, anılan makamın bu hale gelmesi pek çok kıymetli –meselâ, Derviş Mehmed Paşa ve Nasuh Paşa gibi- vezirlerin gadra uğramasına yol açmış ve onlardan sonra gelen bir takım vüzerâ ise, makam ve mevkilerini korumak endişesiyle iç halkının isteklerine boyun eğmişlerdir. Hatta bunlarla da kalmayıp yukarıda sözü edilen tarihten sonra üzerlerine vazife olmayan nice imparatorluk umûruna müdahaleye başlayıp hususen tımar sisteminin tagayyürüne neden olmuşlardır. Koçi Bey bu durumu şöyle tasvir eder:

“...Anlar dabî nice umûra müdâhaleye başlayub guzât ve mukâtele hakları olan nice yüz yıl mukaddem feth olunmuş kurâ ve mezârîi birer tarîk ile kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin temlik itdürüb ve kendilere istîgnâ geldikten sonra her biri tevâbiine nice timârlar ve zeâmetler itdürüb erbâb-ı seyfin dîrliklerin kat itdiler ve beytü’l-mâl-i müslîmîni izâat idüb âlemi bu şekle koydular bundan sonra yine kanâat itmeyüb bâb-ı irtîşâyı güşâde kulub sancaklara beylerbeyilîğe ve sâir menâsıb-ı pâdişâhiye müdâhaleye başladılar. Bir alay nâ-ehl ve nâ-müstehakkın lâşe-i rûşpetine tama idüb kimine beylik ve kimine beylerbeyilik alvirüb erbâb-ı istihkâk olan bir alayı kâr-dîde ve emekdâr yarar ve şecâat-şiar kullar kûşe-i mezelletde

18 Koçi Bey, ss. 46-52.

19 Koçi Bey, ss. 30-35

20 Koçi Bey, s. 34. Koçi Bey’in, vezaret makamının geçmişteki işleyişi; sultan ile vezir-i azam arasında kimsenin girmemesi gerektiği ve anılan makamın bozulduğu ve ıslahı konusundaki değerlendirmelerinde Lütfi Paşa’nın Asafnamesi’nden faydalandığı anlaşılmaktadır. Karşılaştırmamız: Lütfi Paşa Asafnamesi, ss. 59-70. Öte yandan kendisi de bir nedim olan Koçi Bey’in nüdemâ ve mukarrebân eleştirisi enteresandır.

bî-nam ve nişân kalub pâymâl-i fakr u fenâ oldular. Ve erbâb-ı timâr ve zemet bilkülliye yok oldu."²¹

Yine Koçi Bey'e göre savaşta ve barışta önemli görevler ifa eden tımarlı sipahilere devletçe tevcih edilen dirliklerin nüfuzlu devlet adamlarıyla onların hizmetkâr ve kapı halklarının ve devşirme sisteminden yetişmeyen *ecnebi*, *şehir oğlanı* yada *reayanın* eline geçmesine mukabil "din ü devlet uğruna can ve baş veren" tımarlı sipahi zümresinin geçim imkanlarını hızla yitirerek "fakr u fenâ" içinde kasma ve kürekle uğraşmaları ya da geçinmek üzere askerlik dışında başka işlere dalmaları savaş hallerinde siper kazanmak ve toprak taşımak gibi işlere memur edilecek kadar itibar kaybına uğramalarına yol açıyordu.²²

Tımarlı sipahilerin imparatorluğun hem sosyal ve malî sistemi içerisinde, hem de ordu ve savaş düzeninde sahip olduğu stratejik dönemin azalması, Koçi Bey'e göre, imparatorluğun idarî, malî ve emniyet dokusunu zedeleyecek olan ulufeli kapıkulu mevcudunun artmasına yol açmıştı. Merkezî ordunun ya da ulufeli askerlerin sayısının artması bir yanda sipahi-ulufeli dengesini sipahi aleyhine bozarak, taşrada huzur ve emniyetin ortadan kalkmasına ve hazine darlıklarının olmasına sebep olmuş diğer yanda imparatorluğun merkezinde, yani İstanbul'da isyan ve karışıklık çıkma riskinin yükselmesine ve buna bağlı olarak ulufeli kul taifesinin devlet umuruna müdahale imkanlarını çoğaltmıştı.²³

Koçi Bey ulufeli kul taifelerinin sayısının artışını imparatorluğun askerî ve malî yapısıyla asayişî konusunda ciddi meselelere sebep olduğu kanaatini taşır. Koçi Bey tımar sisteminin tagayyürü konusunda verdiği tarihle ulufelilerin tagayyürü konusunda verdiği tarih örtüşmektedir. Ona göre, h.992 tarihine gelinceye dek kul taifesi "...mazbût, mutîu münkâd ve az ve öz ..." iken bu tarihten sonra yararlılıkları sebebiyle bir kısım "ecnebi"ye kulluk başlangıcı olarak bölük verilmesiyle ve bunun ondan sonra bir yol haline gelmesiyle ulufeli kulluk düzeni bozulmaya başlıyordu. Zira "...*dergâh-ı âlî yeniçerileri ve cebecileri ve topçuları ve sâir ocaklarda olan kullar umûm üzre devşirmeden olub gayri tâîfeden olmak memnu idi. Devşirme dabî Arnavud ve Bosna ve Rum ve Bulgar ve Ermen tâîfesinden...*"²⁴ iken merkezî orduyu teşkil eden kul ocaklarına "...*târih-i mezburdan beri millet ve mezhebi nâ-malum şehr oğlanı ve Türk ve Çingâne ve Tât ve Kürd ve ecnebi ve Lâz ve Yörük ve katırcı ve deveci ve hammâl ve âğdacı ve kuttârî tarîk ve yan kesici ve sâir ecnâs-ı muhtelifê mulhakk olub âyîn u erkân bozuldu. Ve kânûn ve kâide kalkdı. Ol cibetden şer u şûr ve fitne u fesâd âlemden eksik olmayub nizâm u intizâm ber taraf oldu.*"²⁵

21 Koçi Bey, s.34.

22 Koçi Bey, s.24,25,28,52,53.

23 Koçi Bey, ss. 36,47,48.

24 Koçi Bey, s.27.

25 Koçi Bey, s.61.

Koçi bey, ulufeli kul sayısının tımarlı sipahi aleyhine artışının, söz gelişi ulufe beratlarının yüksek meblağlar ile “devşirme” olmayanlara gayri meşru olarak satılması, meskun olunması gereken yerde olmayıp taşrada müstevli haline dönüşmesi, defterde yazılı olduğu halde seferlere katılmaması gibi *bidatlerin* doğmasına yol açtığını düşünür. Ulufeli askerlerin sayısındaki artışın reaya üzerindeki tesirini ise, etkili bir şekilde dile getirir: “*Hâ-lâ ulufeli kul tâüfesi ziyâde olub kul ziyade oldukça masraf ziyâde olub teklîf ziyâde oldukça reâyâya teaddi ziyâde olub âlem harâb olmuşdur.*”²⁶

Koçi Bey’in tımar ve ulufeli kul düzeninde meydana gelen değişmeler meyanında dikkat çektiği diğer bir konu daha vardır ki bu, havass-ı hümayunun tımarın aleyhine genişlemesi ve tımar arazilerinin paşmaklık ve arpalık olarak tahsisi ile temlik ve vakf edilmesidir. Telhis sahibi, sözü edilen gelişmelerin tımar düzeninin büyük darbe almasına sebep olduğu kanaatini taşır.²⁷

Koçi Bey, yukarıda özetlendiği şekilde, Osmanlı İmparatorluğu’nun XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren istihale geçirdiğini, bunun imparatorluk idarî teşkilatında ve sosyal düzeninde menfi tesirler meydana getirdiğini düşünür ve ortaya çıkan tablonun temel amillerinin her şeyden önce “devşirme” usulünün terk edilmesine bağlı olarak imparatorluğun temel taşı olan tımar düzeninin bozulması, reyanın askerî zümreye nüfuz etmesi, ulufeli asker sayısının artması ve temlik ve vakıf uygulamalarının mirî arazi aleyhine genişlemesi olarak değerlendirir. Ona göre, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı meseleler, esas itibarıyla devşirme yahut kulluk sisteminin bozulmasından kaynaklanmaktadır. Son tahlilde, imparatorluğun askerî ve idarî olduğu kadar malî ve içtimaî temel yapı taşı olarak gördüğü tımar düzeninin bozulmasının gerisinde de sözü edilen kulluk düzeninin bozulması yatmaktadır. Tımar sisteminin XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren geçirdiği kısmî dönüşüm konusunda dış dinamiklere hiç yer vermemesi, bunun yerine sözü edilen sistemin iç işleyişinde tecrübe edilen değişmelere önem vermesi, Koçi Bey’in tahlil tarzının anlaşılması noktasında önemli bir ip ucu vermektedir.

Koçi Bey, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı meselelerin tahlilinde oldukça realist hatta bazen provokatif bir üslup kullanırken, bu meselelerin çözümü konusunda teklif ettiği ıslahat programı ve bu ıslahat programının etkinliği açısından idealist ve optimist bir üslup sergiler. Söz gelişi imparatorluğun yüz yüze olduğu meselelerin çözümünü kulluk düzeni dolayımında tımar sisteminin ihya edilmesine bağlar ki bu konuda teklif ettiği ıslahat programı beklediği neticeleri itibarıyla oldukça iyimserdir. Koçi Bey’e göre, tımar düzeninin ihyası, eskisi gibi zeamet ve tımarın çoğaltılmasıyla ve ulufeli kul taifelerinin ise azaltılmasıyla gerçekleşebilir ki bu, *alemin nizam bulması* demektir²⁸. Bu amaçla köy ve mezraalar erbâb-ı

26 Koçi Bey, s.65.

27 Koçi Bey, ss.42-43.

28 Koçi Bey, s.73.

seyfe verilmeli; nâ-müstehak ve ekâbirin sepetlerinde olan tımarların kesinlikle beylerbeyiler tarafından imparatorluğun dört bir yanında malum ve muayyen olan kadimî ocak erleri, sipahi ve sipahizadelere tevzi ve tevcih edilmelidir. Öte yandan tımar kadrolarının asitane-i saadet tarafından tevcih edildiği takdirde el esâmîsi yoluyla ecnebîleri, hizmetkârları ve köleleri üzerinden ocak ağalarınca zabtına sebep olacağından sözü edilen mahlul tımarlar kesinlikle kadroları müebbed olması gereken beylerbeyiler tarafından tevcih edilmeli; bu amaçla defter icmal suretleri çıkarılarak vilayetlerdeki tımar ve zeamet miktarları tespit edilmeli, sonra tımar ve zeamet sahipleri ve diğer askerî zümreye tâbi kimseler içtima edilmeli ve ona göre tımar ve zeametler dağıtılmalıdır.²⁹

Öte yanda mevcudu XVII. yüzyılın ortalarına doğru 90 binin üzerine çıkan ve hazineye hayli yük olan ulufeli kul taifesine nakit olarak maaş vermektense ulufelerine bedel olmak üzere havass-ı hümayuna ait köy ve mezraları tımar ve zeamet şeklinde tevcih edilmek suretiyle hem hazinenin yükü hafiflemiş hem de pek çok kılıç ihdas edilmiş olacaktı.³⁰ Bu şekilde bir ıslah, eski kılıçlarla birlikte zuama ve erbâb-ı tımar sayısı toplam 100 binden ziyade olacak ve cebelüleriyle beraber bu zümre 400-500 bin askerden müteşekkil bir ordunun doğmasına yol açacaktı. Böyle bir ordu ise alemin yeniden nizamını ve reayanın huzur ve saadetini temin ederdi.³¹

Tımar ve zeamet düzeninin suiistimal edilmesine yol açan paşmaklıklar, Koçi Bey'e göre tımar ve zeamet topraklarından verilmemeli, verilecekse havass-ı hümayuna ait yerlerden tevcih edilmeliydi. Arpalıklar ise, muayyen ve mübeyyen olan miktardan fazla verilmemeliydi; fazlası verilmesi gerekecekse yine havass-ı hümayundan verilmeliydi.³²

Rüşvetin ortadan kalması için ise, öncelikle vezir-i azamların kendi vazife alanlarında müstakil olmalı; onlara hizmet edecek kullar dirlikli ve defterli kimselerden teşkil edilmeliydi. Osmanlı coğrafyasında bulunan eyalet ve sancaklara atanacak kimselerin işe yarar, sahib-i vekâr, müdebbir olması ve görevlerine müebbeden atama yapılması gerekirdi. Bu şekilde göreve getirilenler iltimas, kayırma, rüşvet vb. suiistimallere tenezzül etmezlerdi.³³

29 Koçi Bey, ss.67-69 ve diğer sayfalar.

30 Koçi Bey, ss.79-80.

31 Koçi Bey, ss.101-103. Koçi Bey'in tımar ıslahatıyla teşkil edebileceğini düşündüğü ordu sayısı aşırı iyimserlikle telaffuz edilmiş rakamlardır.

32 Koçi Bey, ss.101-102.

33 Koçi Bey, ss.89-92. IV. Murad'ın dışında I. İbrahim'e de sunulan telhisler vardır. Bu telhislerin, F. R. Unat, Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa'ya ait olduğunu düşünürken (bkz., *Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa Layihası*, Türk Tarih Vesikaları, Cilt:I, Sayı:6, 1942, ss.443-446), M. Ç. Uluçay, Koçi Bey'e ait olduğu kanaatinde (bkz. *Koçi Bey*, İA, Cilt:6, ss. 832-835.) Ayrıca bu konuda bkz. Rhoads Murphey, *Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis*, VIII. T.T.Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Cilt:II, Ankara:T.T.K. yay., 1981, ss. 1095-1099; *The Velî-yuddîn Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice To Kings*, Belleten, Cilt:XLIII, Sayı:171, Ankara: T.T.K yay., 1979, ss. 547-571.

Koçi Bey'in imparatorluğun önündeki en önemli mesele olarak gördüğü tımar sisteminin "tagayyürü" hususunda 1632 tarihinde sunduğu telhislerin dönemin padişahı IV. Murad ve daha sonra I. İbrahim (saltanatı 1640-1648) tarafından ciddiye alınarak bütünüyle olmasa da tatbikat sahasına sevk edildiği bilinmektedir. IV. Murad devrinde tatbikat sahasına konulan ıslah tekliflerinden biri tımar teftişleridir. Bir kanun mecmuasından dercedilmiş olan bir kısım evrak suretinden (Kanunname, Aşir efendi no: 1004, var. 154-161, zikr. Barkan, s.858.) anlaşıldığına göre, IV. Murad'ın 1632 Temmuz'unda vezir-i azama gönderdiği bir emirnamede tımar tevcihâtındaki suiistimallerin imparatorluğun en ciddî meselelerinden biri olduğu hatırlatılarak gerekli ıslahatın yapılması emredilmektedir. Bu emirle vezirlerden Hüseyin Paşa, Rumeli'deki tımar düzenini ıslah etmek üzere bu eyalete olağanüstü yetkilerle beylerbeyi tayin olunmuştur. Hüseyin Paşa'ya gönderilen tayin beratında tımar teftişi hakkında Koçi Bey'in telhislerinde öngördüğü ıslahat tedbirlerinin aynen ifade ve tekrar edilmesi, Koçi Bey telhislerinin dikkate alındığını gösteren kayda değer bir örnektir³⁴. Ayrıca tımar teftişlerinin sadece Rumeli ile kalmayıp diğer eyaletleri de içine aldığı muhakkaktır.

Diğer yanda hazine için bir hayli yük olan ulufeli askerler konusunda da Koçi Bey'in ıslahat tedbirlerinin tatbikat sahasına konulduğunu görüyoruz. Koçi Bey telhislerini kaleme aldığı 1632 tarihinde 92.206'ya varan ocaklar mevcudu, Katip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, 1640 tarihinde 59.252'ye indirilmişti³⁵. Ancak aradan uzun zaman geçmeden –yine Katip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre- merkezî orduyu teşkil eden ulufeli askerlerin sayısı yeniden eski durumuna çıkmıştı. Bunun nedeni, devletin aldığı tedbirlerin zayıflamasında aranabileceği gibi, silah teknolojisi ve ordu düzeninde meydana gelen değişimler neticesinde zamanla tımarlı sipahilerin savaşta gösterdikleri yararlılık vasıflarını gittikçe kaybetmeleri ve hazinede varidat oldukça, istenilen özelliklerde ve vakitte ücretli asker toplama ve bu yolla belki yeni bir istihdam yaratma düşüncesinde aranabilir.

Koçi Bey'in ıslahat tedbirlerinin bir kısmının sadece IV. Murad devriyle münhasır kalmayıp sonrasında da uygulamaya konu olduğunu düşündüren gerekçeler mevcuttur. Bunlardan biri, XVII. yüzyılın ortalarında imparatorluk genelinde yapılan cizye ve avarız tahrirleridir. Bir diğeri, yine aynı dönemde hususen maaşlarının merkezî hazineden ödendiği taşra maliye bürokrasisi üzerinde yoğunlaşan yoklamalardır; bir başkası da Rum eyaleti özelinde sahil ve sahil olmayanlarını tespit etmek üzere vakıf ve temlik edilen köy ve mezralarına dönük teftişlerdir. Şüphesiz bunlar bireysel örnekler olarak genellemelere gidilmesine imkan tanımasa da emsalleri devletin varidatı arttırmaya matuf çabalarının misalleri olarak dikkate alınabilir.

34 Barkan, s.858.

35 Katip Çelebi, *Düstûru'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, 83963, ss.514-515.

Koçi Bey, ıslahat teklifleri arasında en fazla önem verdiği konulardan biri yeni bir tımarlı sipahi ordusunun teşkili hususunda kapıkulu ocaklarından kadro fazlası ya da gönüllü olarak açılacak yeni kılıçlara nakledilmesi düşünülen 40-50 bin kişiye ait olanıdır ki bu çok iyimser bir tahmin şeklinde kalmıştır.³⁶ Öte yandan ulufeli taifeler içinde ocaktan yetişme “devşirme”lerin yanında -askerî zümreye girişleri sistemdeki bozulmanın sebebi olarak görülen- ecnebi, Türk, Yörük, Kürt vb. reaya unsurlarının tımarlı kadrolara atandığında orjinalitesini kaybetmiş kadrolarla taşrada nizam-ı alem hedefinin daire-i adalet içerisinde gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği meselesi Koçi Bey tarafından üzerinde durulmuş değildir.

İmparatorluk idaresi Koçi Bey’in tımar sisteminin ıslahı konusundaki tekliflerinin tamamını köklü ve radikal bir biçimde tatbik sahasına sevk etmediği anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi havass-ı hümayun bahsine ait olanıdır. Koçi Bey, havass-ı hümayunun tımar aleyhine genişlememesi gerektiği üzerinde ısrarla durur. Ne var ki tesirleri pek çok coğrafyaya sirayet eden dünya ekonomik ve demografik konjonktüründe meydana gelen dalgalanmalar neticesinde imparatorluğun gittikçe askerî ve malî harcamalarını arttırmış,³⁷ buna bağlı olarak ortaya çıkan nakit ihtiyacı bir yanda tamamen değilse de büyük ölçüde aynı ekonomik karakterde olan tımarların bir kısmının, bir anlamda monetarize edilerek merkezî hazineye iltizam ve daha sonraları malikane yoluyla ilhak edilmek ve diğer yanda özellikle XVII. yüzyılın ortalarından itibaren sektörel açıdan nakdilik özelliği taşıyan -havass-ı hümayun dışındaki- haslar ve önceleri vakıf halindeki gelir kaynakları havass-ı hümayuna dahil edilmek suretiyle karşılanmaya çalışılmıştır.³⁸ Bu çabayla ilgili olarak Rum eyaleti özelinde emsal teşkil eden uygulamalar bahis mevzuu edilebilir: Rum eyaletinde XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde divânî ve malikâne hisseleriyle birlikte toplam hasılatın yaklaşık yüzde 39’u havass-ı hümayuna aitti. Bu hasılat kompozisyonunda ağırlık şehir mahsulatının vergilerinden olup Rum eyaletinde kırsal alandan havass-ı hümayunun pay aldığı köy sayısı 30’u geçmezken XVII. yüzyılın sonunda hasılatından hisse aldığı köy sayısı 450’yi geçiyordu ki bu örnek Rum eyaletinde geçen süre zarfında havass-ı hümayunun kırsal alana doğru genişlediğini, diğer bir anlatımla merkezî hazinenin anılan eyalet dahilinde büyük ölçüde şehir vergilerinden oluşan gelir kaynaklarının zamanla kırsal alana da kaydığını gösterir.³⁹

36 Barkan, s. 857.

37 Nakdi ekonomik gelişmelerin tımar üzerindeki etkileri için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul:Dergah yay., 1985, ss.247-255

38 Sözü edilen hasıların tasfiyesi ve havass-ı hümayuna ilhak edilmesiyle ilgili olarak bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan yay., 1986, ss. 45-53.

39 Daha geniş bilgi için bkz., Erol Özvar, *XVII. yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, (basılmamış doktora tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, ss. 74-80.

Neticede imparatorluğun hususen XVII. yüzyılın başlarından itibaren karşılaştığı meselelerin –ki bunlar ne siyasi meşruiyet, ne de Avrupalı devletler karşısında alınan mağlubiyetlerdir- kimi Koçi Bey’in işaret ettiği şekilde çözüme kavuşturulmuş; kimi Koçi Bey’in katılmadığı şekilde hal edilmeye çalışılmış; kimi de olduğu gibi kalmıştır. Burada üzerine gidilmesi gereken mesele, çağdaş tarihçilerin Koçi Bey’in telhisleri çerçevesinde ortaya koyduğu tablodan bir imparatorluğun çökmekte olduğu yorumunun çıkarılıp çıkarılmayacağı, çıkarılabilsse –ki bu zor görünür- bile bu yorumun Koçi Bey tarafından gerçekten paylaşıp paylaşılmadığıdır. Soğukkanlılıkla ve telhis sahibinin etkileyici, cesur ve bazen provakatif tarzını yerli yerine koyarak telhisler okunduğunda Koçi Bey’in en azından yaşadığı dönem konusunda çağdaş tarihçilerce aynı fikirde olmadığı anlaşılacaktır. Bununla birlikte, Koçi Bey’in Osmanlı İmparatorluğu’nun gerçekten çöküyor olduğunu düşünüp yazdığını kabul etsek bile, bizim “Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılın sonundan itibaren gerilemeye” başladığı şeklindeki zihinsel üretimimizle ne miyasta özdeş olduğu suali hâlâ durmaktadır.

Koçi Bey’inki ya da diğer nasihat yazarlarının eserlerinin –bir düşünce mahsulü olmasından dolayı kıymeti mahfuz olmak üzere- arşiv kaynakları ve tarih dokümanlarıyla teyit edilmedikçe Osmanlı tarihinin dönüm noktaları olarak alınmamaları, tarih okumak, anlamak, açıklamak ve dönemlendirmek noktasında daha elverişli bir tutamak sağlayacaktır. Öte yandan bu tür eserlerde son tahlilde Osmanlı siyasasının ve toplumunun, en az yüz yüze geldiği meseleleri kadar, sıhhatli oluşunun da önemli ip uçlarını aramak önemli kazanımlar sağlayacaktır⁴⁰.

d- Osmanlı Tarihinin Yeniden Dönemlendirilmesine Doğru

Tarihi dönemlere ayırma, tarihçinin zihninde kurguladığı bugünden geçmişe dönük bir tasarımdır. Tarihçi, ön kabullerini teyit edici bir alan olarak tarihte dönemlendirmeye gittiğinde üzerine eğildiği her dönem ona, araştırma öncesinde cevaplarının hazır olduğu sualler sormaktan öte bir hizmet ifâ etmez. Dolayısıyla tarihte dönemlendirmeye giderken tasarlanan dönemleri ön yargıların teyit edileceği birer laboratuvar şeklinde görmekten kaçınmak gerekir. Konu Osmanlı tarihi olunca araştırma ve anlamaya dönük bir zihnî ameliye için elverişlilik ilkesi önem kazanmaktadır. Bu açıdan mevcut dönemlendirme paradigmasının (kuruluş-yükselme-duraklama-gerileme-çökme) pek çok konuda açıklama gücünü yitirdiği, bugün artık pek çok tarih çevrelerinde hüsnü kabul görmeye başlamıştır. Osmanlı’nın 600 yıllık tarihi boyunca geçirdiği aşamalar konusunda günümüzde yapılan tartışmalar yine Kuhn’un tabiriyle kriz zamanlarını anımsatmaktadır.

40 Fleischer, s.77; H. Georg Majer, *Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts*, Social and Economic History of Turkey (1071-1920) içinde, ed. O. Okyar ve H. İnalçık, Ankara, 1980, s. 153.

Son zamanlarda sözü edilen meseleye ilişkin Mehmet Genç'in yaklaşımı⁴¹ mevcut paradigmatik çerçevenin yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğunu ortaya koymanın yanı sıra Osmanlı tarihinin nasıl dönemlendirilmesi gerektiği konusunda da önemli ip uçları vermektedir. Genç, mevcut dönemlendirme çerçevesiyle Osmanlı'nın hususen XVIII. yüzyıldaki malî, sınaî ve bürokratik performansının anlaşılmasının zorluğuna işaret ederek mevcut çerçevenin zihni bir ön kabul gördüğünde XVIII. yüzyıldaki pek çok gelişmenin tabiri caizse miyopik rahatsızlıktan dolayı gözden kaçtığı altını çizmektedir.

Genç, Osmanlı tarihinde yeknesak ve tek bir zirve yahut çöküşten söz edilemeyeceğini, diğer bir deyişle Osmanlı sisteminin pek çok cephesini içine alacak tek bir yükselişinin ya da gerilemesinin düşünülemediğini; aksine Osmanlı'nın kendine özgü sistemi içerisinde pek çok sektör açısından farklı tempo ve çizgilerle muhtelif zirvelerin ve çöküşlerin var olduğunu dile getirmektedir.

Konuya ilişkin Mehmet Genç'in dışında farklı bir yaklaşım Halil İnalçık'tan gelmektedir. H. İnalçık, son zamanlarda yazdığı bir makalede⁴² Osmanlı tarihini önce Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı güçler arasında kurulan dengenin birbirini takip eden aşamaları; sonra imparatorluk dahilinde sultanın hakimiyetinin diğer güçlerle karşılıklı kurduğu denge durumu ve nihayet devletin askerî, malî ve içtimâî müesseselerinin üzerine dayandığı tımar sisteminin işleyişi açısından incelemektedir.

Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi konusunda anılan yeni yaklaşımlar Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılmasına dönük çabalar olarak bir hayli önem arz etmektedir. Şüphesiz sözü edilen tarihi pek çok açıdan mesele, medeniyet tarihi, kurumlar tarihi, iktisat tarihi, sanat tarihi, uluslar arası ilişkiler tarihi, düşünce tarihi açısından dönemlere ayırmak pek güç bir ameliye olsa da bu konuda yapılacak girişimler, tarihi araştırmalara zenginlik katacaktır. Bu hususta bir teklif olarak şu ileri sürülebilir ki genel olarak İslam medeniyetinin tarihsel sürekliliği çerçevesinde anlamak üzere Osmanlı'nın bir yanda klasik İslam siyasî düşüncesinin, sosyal-kurumsal tecrübesinin ve zirâî ve ekonomik birikiminin diğer yanda kadim medeniyet deneyimlerinin varisi oluşu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu açıdan Osmanlı'nın –kuruluş devri dahil olmak üzere- kadim medeniyetlerin sentezi olarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar geleneksel-kadim çizgilerini –iniş ve çıkışlarıyla yahut esneklik kazanarak ve kaybederek- koruduğu ve anılan dönemden itibaren ise terk etmeye başladığı; dolayısıyla Osmanlı'nın kuruluşundan XIX. yüzyılın ortalarına kadar klasik, ondan sonrasının ise klasik-sonrası dönem adı altında incelenebileceği düşünüle-

41 Mehmet Genç, "Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi" yayınlanmamış konferans metni. Yayınlanmadan önce metinden yararlanmama izin verdiği için Sayın Mehmet Genç'e teşekkür ederim.

42 Halil İnalçık, *Periods in Ottoman History*, s.18.

bilir.* Klasik dönemden klasik-sonrası döneme geçiş, klasik dönemde Osmanlının sosyal, iktisadî ve siyasî ilişkî ve kurumlar dokusunu ören zihniyet çerçevesinin –ki bunlar tradisyonalizm, fiskalizm ve provizyonalizmdir–** terk edilmesiyle resmedilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı tarihinin klasik-sonrası dönem olarak adlandırılmasının nedeni, bu zaman diliminin modernleşme, kapitalleşme, çevreleşme, ilerleme yahut gerileme türü kavramsallaştırmaların tasallutundan kurtarmak için olduğu söylenebilir. Şüphesiz Osmanlı tarihinin yukarıda teklif edildiği şekilde bir dönemlendirme çerçevesine sokulma çabası, Osmanlı tarihinin dönemleri ve dönemlendirme üzerine yapılacak tartışmaları tahrik etmek noktasında mütevazî bir işlev görebildiği ölçüde mazur sayılabilir bir eylemdir.

---

* Klasik ve klasik-sonrası dönemler biçiminde Osmanlı tarihinin anlaşılacağı düşüncesi, sevgili İbrahim Kalın ile 1994 yılında yaptığımız bir sohbet sırasında doğmuştur. Osmanlı tarihinin bu şekilde dönemlendirilmesine L. Darling'ın *Revenue-Rising* ... adlı eserinde de tesadüf olunabilir. Darling de Osmanlı maliyesine ait kitabında Osmanlı tarihini klasik ve klasik-sonrası olmak üzere iki çerçevede incelemektedir.

** Sözü edilen zihniyet çerçevesinin kavramsallaştırılması Mehmet Genç'e aittir. Daha geniş bilgi için bkz. M. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, V. Miletler arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul: M.Ü. Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi, ss.13-25; ayrıca aynı yazarın *Osmanlı'da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi*, Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü, İstanbul: YPK yay., 1995, ss.108-116 ve diğerleri. Ayrıca bu zihniyet çerçevesinin XIX. yüzyıldaki değişimi konusunda aynı yazarın, "19. yüzyılda Osmanlı iktisadî dünya görüşünün klasik prensiplerindeki değişimler" *Divân*, 1999/1, Yıl: 4, Sayı:6 ss. 1-8.